

II. Abdülhamid Dönemi İstanbul İbadethanelerinde Bir Tavan Süslemesi Modası: Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Yıldızlı Kalemışı Bezeme

Fashionable Ceiling Decoration Found at Places of Worship in Istanbul during the Sultan II. Abdülhamid Period: Azure Painting with Gilded Stars

Mustafa Kaan Sağ¹

¹İstanbul Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi,
İç Mimarlık Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.K.S. 0000-0001-7463-811X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Kaan Sağ,

İstanbul Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık

Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta: kaansag@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 12.01.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested: 25.03.2024

Son Revizyon/Last Revision Received: 01.04.2024

Kabul/Accepted: 27.05.2024

Online Yayın/Published Online: 24.06.2024

Atıf/Citation: Sağ, Mustafa Kaan. "Fashionable
Ceiling Decoration Found at Places of Worship in
Istanbul during the Sultan II. Abdülhamid Period:
Azure Painting with Gilded Stars". *Sanat Tarihi Yıllığı -
Journal of Art History* 33(2024), 219-239.
<https://doi.org/10.26650/sty.2024.1418766>

öz

Gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalemışı bezeme, antik Mısır mimarisinden başlayarak antik Roma, Bizans, gotik ve Rönesans gibi farklı dönemlerde birçok anıtsal yapının tavan yüzeyinde uygulanmıştır. Bu yapılardan başlıcaları Thebes'teki XIX. Hanedan Kral Mezarları, Ravenna'daki Galla Placidia Mozolesi ve San Vitale Kilisesi, Venedik'teki San Marco Kilisesi, Vatikan'daki Sistine Şapeli ve Paris'te bulunan Sainte-Chapelle'dir. Bahsedilen bezeme Mısır'dan Konstantinopolis başkentli Roma'ya uzanmış ve Konstantinopolis başkentli Bizans coğrafyası etkileşimi ile Avrupa'ya yayılmıştır. 19. yüzyılda öne çıkan yeniden canlandırıcı mimari üsluplar ile dekorasyon, Batı dünyasında neogotik başta olmak üzere, neoklasik ve eklektik üslupların önemli bir bileşeni haline gelmiştir. 19. yüzyıl, Avrupa'da olduğu gibi yeniden canlandırıcı üslupların ve eklektisizmin Osmanlı mimarisinde de ağırlık kazandığı dönemdir. Ele alınan tavan dekorasyonu, 19. yüzyılda İstanbul'da inşa edilmiş Rum Ortodoks kiliseleri ve Latin Katolik kiliseleri başta olmak üzere birçok kilisede görülmektedir. Dekorasyonun tüm semavi dinlere ait ibadethanelerde kullanıldığı zaman aralığı ise Sultan II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) denk gelmektedir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Osmanlı başkentinde inşa edilmiş önde gelen cami ve sinagoglarda aynı tavan süslemesi ile karşılaşılmaktadır. Bunların arasında özellikle Yıldız Hamidiye Camisi ve Galata Aşkenaz Sinagogu kubbeleriyle öne çıkmaktadır. II. Abdülhamid dönemi tezyinatı hakkındaki çalışmalar ele alınan bezemeyi oryantalizm ve İslam sanatı içinde yorumlamaktadır. Bu çalışma ile bezemenin kökeni, farklı kültürlerdeki izi takip edilmiş ve II. Abdülhamid döneminde imparatorluğu temsil eden bir simge olarak kullanıldığı görülmüştür. Yazının asıl amacı bezemenin bu dönemde başkent ve yakın çevresindeki ibadethanelerde din farkı gözetmeksizin bir moda haline geldiğini ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Tavan dekorasyonu, eklektisizm, yaldızlı yıldız, Osmanlı Mimarisi, II. Abdülhamid

ABSTRACT

Azure painting with gilded stars was implemented on the ceilings of numerous monumental buildings built during different periods, initially from ancient Egyptian

architecture to ancient Roman, Byzantine, gothic, and Renaissance architecture. Prominent examples include XIX. Dynasty tombs in Thebes, Galla Placidia Mausoleum and San Vitale Church in Ravenna, San Marco Church in Venice, Sistine Chapel in Vatican, and Sainte-Chapelle in Paris. Apparently, it moved from Egypt to Roman territories, including the capital city of Constantinople, and spread to Europe in the Middle Ages through mutual interaction with the Byzantine Empire. Through the revivalist architectural styles dominant in the 19th century, this decoration became a substantial component of neoclassical architecture and especially neogothic architecture in Western culture. The 19th century was in the same way the period of revivalism and eclecticism in the westernised Ottoman architecture as in Europe and the United States. Many churches built in the 19th century in Istanbul, especially Orthodox and Catholic examples, contain the mentioned ceiling decoration. Yet in the period of Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) the same decoration was also used in mosques and synagogues, including the Yıldız Hamidiye Mosque and Galata Ashkenazi Synagogue, indicating that it came into fashion among all abrahamic religions in the city. Academic research on the II. Abdülhamid era ornamentation considers the decoration as a part of orientalism and Islamic art. In this paper, the origin of the decoration and its traces within different cultures have been put forward. Moreover, it has been seen that it became an imperial symbol during the reign of Sultan II. Abdülhamid. The main aim of this paper is to introduce the fact that it became a fashion in the same era at the places of worship in Istanbul and its close vicinity regardless of religious differences.

Keywords: Ceiling decoration, eclecticism, gilded star, Ottoman Architecture, II. Abdülhamid

EXTENDED ABSTRACT

Azure painting with gilded stars was implemented on the ceilings of numerous monumental buildings built during different periods, initially from ancient Egyptian architecture to ancient Roman, Byzantine, gothic, and Renaissance architecture. Prominent examples include XIX. Dynasty tombs in Thebes, Galla Placidia Mausoleum and San Vitale Church in Ravenna, San Marco Church in Venice, Sistine Chapel in Vatican, and Sainte-Chapelle in Paris. Apparently, it moved from Egypt to Roman territories, including the capital city of Constantinople, and spread to Europe in the Middle Ages through mutual cultural interaction with the Byzantine Empire. Through the revivalist architectural styles dominant in the 19th century, azure painting with gilded stars became a substantial component of neoclassical architecture and especially neogothic architecture in Western culture.

British architect and architectural historian William Richard Lethaby provides in-depth information about these ceilings' origin and appearance in different periods in the chapter "Ceilings Like The Sky" of his book "*Architecture, Myth and Mysticism*" published in 1892. In the chapter, Lethaby addresses the ceilings painted with an azure background, a blue resembling the sky and gilded yellow stars dispersed on top of it.

Lethaby explains that the decoration's first appearance was in the Ancient Egyptian period on the ceilings of temples and tombs. In ancient Egyptian architecture, there are numerous examples of paintings with azure colour and dispersed gilded stars, especially on the ceilings of temples such as Esna, Dendara, Erment and tombs of the 19th Dynasty.

According to Lethaby, later in the late antique period, the decoration of azure paintings with gilded stars was associated with Byzantine architecture and the capital Constantinople. One of the earliest examples of Roman architecture was the dome of Galla Placidia Mausoleum in Ravenna from the 5th century AD. Lethaby also asserts that the dome of Hagia Sophia in Constantinople originally had a similar decoration on its inner surface.

The decoration became an Eastern-origin component of gothic architecture, as its use became widespread in gothic churches in European states in contact with the Byzantine Empire. In particular, Sainte Chapelle in Paris was one of the prominent examples of this decoration. In the 19th century, when the neogothic style emerged, it pervaded again in Europe and the United States. Not only neogothic architecture but also other revivalist styles, such as neoclassicism, adopted it in the same period. The pioneer of neogothic architecture, Augustus W. N. Pugin impacted the proliferation of decoration.

The 19th century was in the same way the period of revivalism and eclecticism in the westernised Ottoman architecture as in Europe and the United States. Many churches built in the 19th century in Istanbul, especially Greek Orthodox and Latin Catholic examples, contain the mentioned ceiling decoration. Among those there are St. Peter and St. Paul Church, St. Benoit Church, Santa Maria Draperis Church, and Aya Triada Church, all in the Galata and Pera region.

Yet in the period of Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) the same decoration was also used in mosques and synagogues in Istanbul. Among the mosques, the Yıldız Hamidiye Mosque, Osman Reis Mosque, and Darülaceze Mosque are prominent examples. In particular, Yıldız Hamidiye, as an imperial mosque, seemed to have a strong influence on the sanctuaries not only in the capital but also in the close vicinity of the city, such as the Grand Synagogue of Edirne and the Mevlevi lodge in Gallipoli. Galata Ashkenazi Synagogue and Zülfaris Synagogue, having the same ceiling decoration, indicate that azure painting with gilded stars came into fashion among all abrahamic religions in the Ottoman capital city at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Giriş: Bezemenin Kökeni ve Tarih Boyunca Uygulandığı Dönemler

Tavanlara uygulanan gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalemişi bezeme, mimarlık tarihinin çeşitli dönemlerinde birçok farklı görkemli yapıda kullanılmıştır. Mimarlık tarihçisi ve Arts and Crafts üslubunun¹ tanınmış mimarı İngiliz William Richard Lethaby², Mimarlık, Mistisizm ve Mit adlı eserinde uygulamanın kökeninin antik Mısır mimarisindeki tapınak ve mezar tavanlarına dayandığını belirtmektedir. *Ceilings Like The Sky* (Gökyüzüne Benzeyen Tavanlar) başlıklı bölümde yazar, antik Mısırlıların gökyüzünü bir tapınak tavanına benzettiklerini, bu sebeple çoğu tapınak tavanının gök mavisine (İng. azure³) boyanıp üzerine yıldızlar serpiştirilerek gökyüzü biçiminde resmedildiğini söylemektedir.⁴

Aslen antik Mısırlıların dini inançlarıyla ilişkili olan bu uygulama, yıldızların tanrıçası Nut'u sembolize etmektedir. Kutsal resimlerde üzeri ve etrafı yıldızlarla kaplı bir kadın vücudu ile kişileştirilen Nut, bir tavan gibi yere paralel durmaktadır ve bir erkek vücudu ile kişileştirilen yeryüzü tanrısı Geb'e dik biçimde yerleştirilmiş bacak ve kolları gökyüzünün dört taşıyıcısı görevini görmektedir. Gökyüzü ve göğe ait tüm cisimlerin tanrıçası olan Nut'un görevlerinden biri ölümleri ölüm sonrası hayata yolculuk ederken korumaktır. Bu sebeple bahsedilen uygulama, mezar tavanlarında olduğu gibi tabut kapaklarının iç yüzeyinde de görülmektedir. Mezarlardaki çizimler antik Mısır inanışına göre ziyaretçiler için değil, sadece ölümlerin görmesi için tasarlanmıştır. En çarpıcı örnekleri Thebes'teki XIX. Hanedan kral mezarlarında görülmektedir (**G.1**). Aynı şekilde tabut kapaklarının iç yüzeylerinde karşılaşılan tasvirlerde, Nut, naaşı yıldızlarla süslü vücudu ile sarmalamaktadır.⁵

- 1 Morris'in temsil ettiği Arts and Crafts hareketinin (1880-1910) diğer temsilcileri Lethaby, Voysey ve Ashbee gibi tasarımcılardır. Günkut Akın, "Uzak Yankılar: Estetik Hareket ve Osmanlı Dünyası", *Sanat Tarihi Defterleri* 18 (İstanbul: Ege Yayınları, 2020), 3; Peter Davey, *Architecture of the Arts and Crafts Movement* (Londra ve New York: The Architectural Press, 1980).
- 2 Tasarımcı ve tarihçi kimliğini bir arada yürüten Lethaby (1857-1931), 1892'de kendi ofisini açmadan önce on iki sene Richard Norman Shaw'un ofisinde çalışmıştır. Kariyerinin başlangıç döneminde ağırlıklı olarak konut mimarisine yönelik Lethaby'nin tasarımlarında Shaw'un yanı sıra William Morris ve Philip Webb'in de etkileri görülmektedir. İlk önemli binası, Lord Manners için tasarladığı Avon Tyrrell Evi'dir (1892). Bu evi Orkney'deki Melrotter Evi ve daha küçük birkaç ev takip etmiştir. Lethaby ayrıca Birmingham'da Colmore Row 122-124'te Eagle Sigorta Binası'nı (1900), Hereford, Brockhampton'da da All Saints Kilisesi'ni (1902) tasarlamış ve inşa etmiştir. Mimarlık tarihi üzerine yazdığı başlıca çalışmaları *Architecture, Mysticism and Myth* (Mimarlık, Mistisizm ve Mit) (1892), *The Church of Sancta Sophia, Constantinople* (Ayasofya Kilisesi, Konstantinopolis) (1894), *Medieval Art* (Ortaçağ Sanatı) (1908), *Architecture: An Introduction to the History and Theory of the Art of Building* (Mimarlık: İnşa Sanatının Tarihi ve Teorisine Giriş) (1912), *Form in Civilization: Collected Papers on Art and Labour* (Medeniyette Form: Sanat ve İş Gücü Hakkında Derleme Makaleler) (1922) başlıklarıyla yayımlanmıştır. 1893'ten 1911'e Londra'daki The Central School of Arts and Crafts'ın kurucu müdürü olarak görev yapan Lethaby, 1900'den 1918'e dek Royal College of Art'ta tasarım üzerine profesör olarak ders vermiştir. Anonim, "William Richard Lethaby", *Encyclopaedia Britannica* (Londra ve New York: The Encyclopaedia Britannica Company, 1922), 757.
- 3 Azure kelimesi, köken olarak derin bir mavi renge sahip olan ve Antik Mısır'da sıklıkla kullanılan lazuli taşından (lapis lazuli) gelmektedir. Latince Lazuli kelimesi, Arapça'ya lazaward, Farsça'ya lazhuward olarak geçmiş ve Türkçe'deki lacivert kelimesinin de kökenini oluşturmuştur. Bu sebeple azure, Türkçe'ye gök mavisi ya da lacivert taşı olarak çevrilmiştir.
- 4 William Richard Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth* (Londra: Percival & Co., 1892), 230.
- 5 Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*, 230-234. Lethaby; Filai, Esna, Dendera ve Erment tapınaklarını

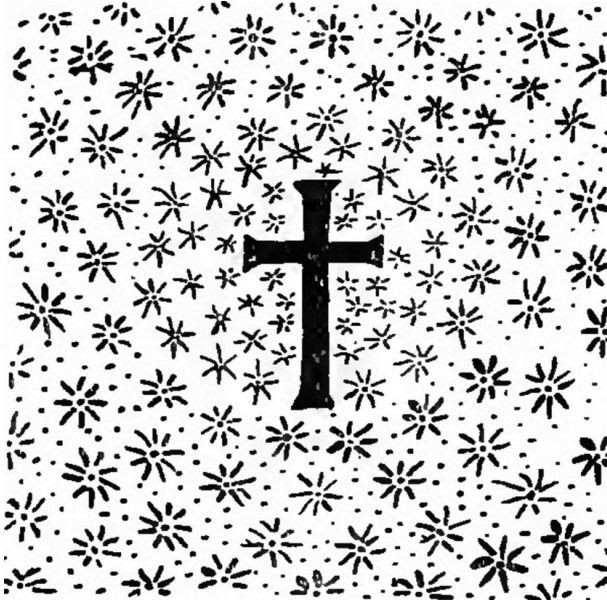

Görsel 1: XIX. Hanedanlık dönemi Firavun Siptah'ın mezar tavanında gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı bezeme (Paola Cartagena Piana, 2022)

Uygulamanın yaygın olarak görüldüğü bir sonraki dönem, geç antik Roma ve Bizans dönemidir. Roma dönemi uygulamaları kalemişinden ziyade mozaikle gerçekleştirilmiştir. M.S. 4. yüzyılda Napoli'de inşa edilen San Giovanni in Fonte Vaftizhanesi'nin kubbesinin iç yüzeyinde yer alan mozaiklerde Hz. İsa'nın monogramı ve etrafında gök mavisi üzerine altın

uygulamanın görüldüğü örnekler arasında saymaktadır.

renkli ve beyaz yıldızlar bulunmaktadır. Vaftizhane, İmparator Konstantin döneminde inşa edilmiştir.⁶ Ravenna’da M.S. 425-450 yılları arasında inşa edilen Galla Placidia Mozolesi’nin kubbe iç yüzeyinde de benzer bir mozaik uygulaması yer almaktadır.⁷ Kubbenin ortasında bir latin haçı bulunmakta ve etrafını sekiz kollu altın renginde bir yıldız kümesi çevrelemektedir. Arka plan ise gök mavisi rengindedir (G.2). Aynı yüzyılda uygulamanın görüldüğü bir diğer örnek Selanik’te bulunan Aziz Demetrius Kilisesi’nin duvar mozaikleridir. 6. yüzyıla gelindiğinde Ravenna’da İmparator Jüstinyen tarafından inşa ettirilen San Vitale Kilisesi’ne ait papaz odasının tavanında bu sefer merkezinde “Tanrı’nın Kuzusu” tasviri ve etrafında hem altın renkli hem de beyaz altı kollu yıldızlardan oluşan gök mavisi arka planlı bir çalışma görülür. Aynı yüzyılda Ravenna’da inşa edilen Aziz Apollinare Bazilikası’nın apsisini örten yarım kubbenin iç yüzeyinde, ortasında latin haçı bulunan bir madalyon yer alırken, haçın etrafı Galla Placidia Mozolesi’ndeki örneğe benzer bir şekilde gök mavisi üzerine altın renkli yıldızlarla bezenmiştir.

Görsel 2: Galla Placidia Mozolesi’nin kubbesinde yer alan gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı bezemenin William Lethaby tarafından çizimi (Lethaby, *Architecture*, 222)

William Richard Lethaby, kesin bir kanıtı sahip olmamakla beraber Ayasofya kubbesinin iç yüzeyinde orijinal olarak aynı uygulamanın var olmuş olabileceğini iddia etmektedir.⁸ Lethaby 1893’te İstanbul’u ziyaret etmiş ve Ayasofya hakkında bir kitap yazmak amacıyla

6 John Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art* (Middlesex: Penguin Books, 1979), 35.

7 Lethaby, *Architecture*, 222-223.

8 William Richard Lethaby ve Harold Swainson, *The Church of Sancta Sophia, Constantinople; A Study of Byzantine Building* (Londra ve New York: Macmillan & Co., 1894), 36 ve 282.

yapıda incelemelerde bulunmuştur. Bir sene sonra Harold Swainson ile birlikte yayımladıkları “Ayasofya Kilisesi, Konstantinopolis” adlı eserinde Lethaby, kubbe kaburgalarının altın renginde olabileceğinden, kaburgaların arasındaki bölümlerin ve kubbe merkezindeki madalyonun içinde gök mavisi rengi üzerine altın renkli yıldızların serpiştirilmiş olma ihtimalinden bahsetmektedir. Lethaby bu savını İmparator Jüstinyen döneminde saray görevlisi olan şair Paul Silentiarius’un Ayasofya hakkındaki şu dizeleri ile desteklemektedir:

“Gözlerini kaldırıp tavadaki o güzel gökyüzüne bakanlar; geniş yuvarlak madalyon içerisindeki göğe serpiştirilmiş yıldızları seyretmeye zorlukla cüret ederler.”⁹

Silentiarius’un, “kubbenin tam merkezinde Kentin Koruyucusu haç yer almaktadır” betimlemesini yorumlayan Lethaby, haçın arka planını Ravenna’daki Galla Placidia Mozolesi’nin kubbesindeki gibi serpiştirilmiş yıldızlarla kaplı olarak düşünmemiz gerektiğini belirtmektedir.

Orta Çağ’a gelindiğinde Bizans kiliselerinde ve Bizans İmparatorluğu ile yakın kültürel ilişkiler içinde olan Venedik’te bahsedilen geleneğin devam ettirildiği anlaşılmaktadır. 1082’de İmparator I. Aleksios Komnenos, Venediklilere, Konstantinopolis’te bir mahalle kurma hakkı vermiş ve burada bir İtalyan kolonisinin kurulmasının önünü açmıştır.¹⁰ Konstantinopolis’teki 12 Havariler Kilisesi ile olan mimari benzerliği vurgulanagelen ve 11. yüzyılda Venedik’te inşa edilen San Marco Kilisesi¹¹, hem merkez kubbesinin iç yüzeyinde hem de giriş kapısının üzerindeki alınlıkta bahsi geçen dekorasyonu barındırmaktadır (G.3). Aynı yüzyılda inşa edilen ve dekorasyonun görüldüğü başlıca Bizans kilisesi Sakız Adası’nda bulunan Nea Moni Kilisesi’dir. Kilise, Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomakhos ve Kraliçe Zoe tarafından yaptırılmıştır.¹² Kilisenin narteks bölümünde tavanda günümüze kısmen ulaşmış şekilde bulunan mozaikle yapılmış gök mavisi üzerine altın renkli yıldızlar görülebilmektedir (G.4).

Uygulamanın günümüze ulaşan en etkileyici örneklerinden birisi ise Paris’teki Sainte-Chapelle bünyesinde yer almaktadır (G.5).¹³ Sainte-Chapelle, IX. Louis tarafından 1243-1248 yılları arasında Paris’teki kraliyet sarayının şapeli olarak inşa ettirilmiştir. Şapelin inşasının asıl amacı, Doğu Roma İmparatorluğu’nun başkenti Konstantinopolis’ten getirilen röliklerin muhafaza edilmesidir. Bu kutsal emanetler arasında *Dikenli Taç* ve *Gerçek Haçın* bir parçası bulunmaktadır. İki ayrı kattan oluşan Sainte-Chapelle’in zemin katındaki ibadet mekanı saray hizmetlileri tarafından kullanılırken üst katta bulunan ana şapel hacmi kraliyet ailesi tarafından

9 “Whoever raises his eyes to the beauteous firmament of the roof, scarce dares to gaze on its rounded expanse sprinkled with stars of heaven...”

10 Rinaldo Marmara, *Osmanlı Başkentinde Bir Levanten Senti, Galata-Pera* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 7.

11 Deborah Howard, *The Architectural History of Venice* (Londra: B.T. Batsford, 1980), 21-22.

12 Charalampos Bouras ve David A. Hardy, *Nea Moni on Chios: History and Architecture* (Atina: Commercial Bank of Greece, 1982), 22.

13 Lethaby, *Architecture*, 223-229.

kullanılmıştır. Üst şapelin duvarları Yüksek Gotik Çağ'ın (1150-1250) son döneminde ortaya çıkan *rayonnant* üslubunda yüksek renkli camlar ve camların arasındaki ince uzun ayaklara oturmış sivri kemerlerle çevrilidir. Yapı bu haliyle havada asılı duran çapraz tonozlu bir tavana sahip cam duvarlı bir strüktür olarak görünmektedir.¹⁴ Tavanın iç mekandaki bu vurgusu, üzerindeki gök mavisi üzerine altın renkli yıldız desenini ön plana çıkarmaktadır.

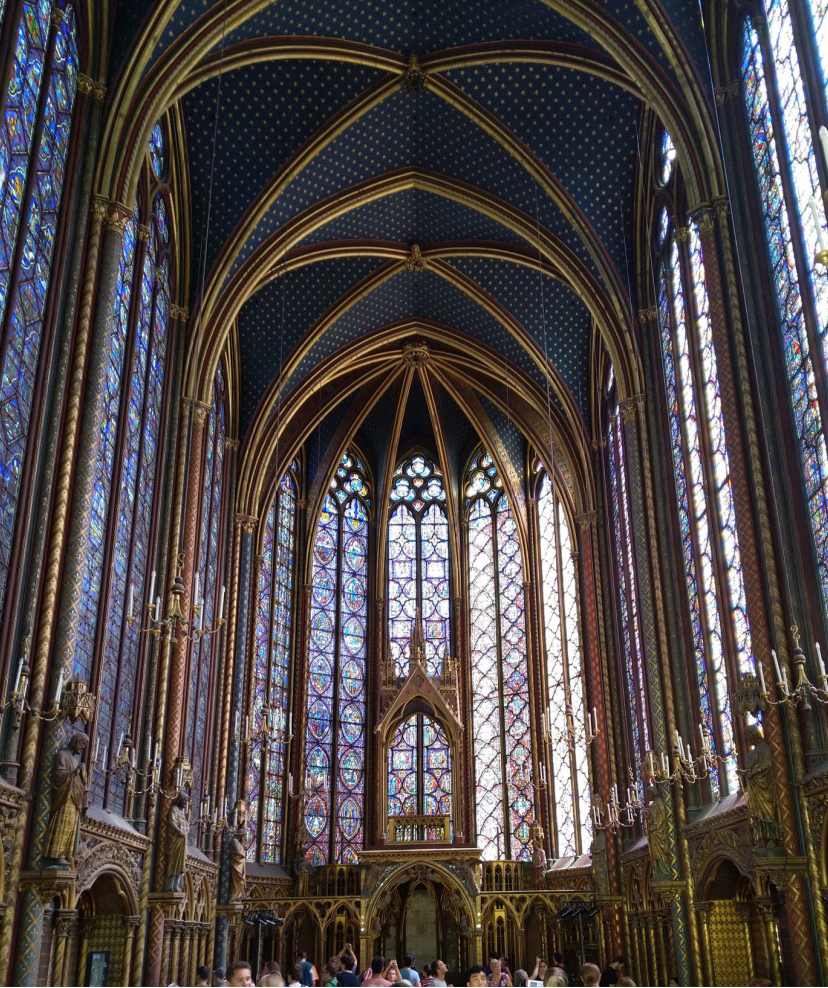

Görsel 3: San Marco Kilisesi giriş cephesinde Konstantinopolis'ten getirtilmiş Quadriga ve gök mavisi üzerine altın renginde bezemeli alınlık (Mustafa Kaan Sağ, 2019)

Görsel 4: Sakız Adası, Nea Moni Kilisesi'nin narteks tavanında günümüze kısmen ulaşan mozaikle yapılmış gök mavisi üzerine altın renkli yıldızlar (Mustafa Kaan Sağ, 2023)

14 Michael W. Fazio, Marian Moffett ve Lawrence Wodehouse, *A World History of Architecture* (Londra: Laurence King Publishing, 2009), 224.

Görsel 5: Paris, Sainte Chapelle tavan dekorasyonu (Kerem Saim Sağ, 2019)

Erken Rönesans döneminde uygulamanın devam ettiği görülmektedir. Vatikan'daki Sistine Şapeli'nin Michelangelo öncesi orijinal tavan dekorasyonu, günümüze ulaşmasa da dekorasyonun en görkemli örneklerinden biridir. 1477-1480 yıllarında Papa IV. Sixtus tarafından inşa ettirilen yapının tavanı dekorasyon uzmanı Pier d'Amelia tarafından pahalı bir mavi pigmenti olan lapis lazuli üzerine altın renkli yıldızlarla dekore edilmiştir (G.6).¹⁵

15 Renee C. Rebman, *The Sistine Chapel* (California: Lucent Books, 2000), 19; Leopold David Ettlinger, *The Sistine Chapel Before Michelangelo; religious imagery and papal primacy* (Oxford: Oxford Clarendon Press, 1965), 15; Ernst Steinmann, *Die Sixtinische Kapelle* (Münih: Bruckmann, 1907), 1: Levha VII.

Görsel 6: Vatikan'daki Sistine Şapeli'nin Michelangelo öncesi lapis lazuli üzeri altın renkli yıldızlarıyla orijinal tavan dekorasyonu (Steinmann, *Die Sixtinische Kapelle* c.1, levha VII)

19. yüzyıl Avrupa ve Amerika mimarisinde antik Mısır kültürüne artan ilgi ve yeniden canlandırıcı üslupların yaygınlaşması, özellikle neogotik üsluplu yapılarda bahsedilen tavan dekorasyonunun sıklıkla kullanılmasına yol açmıştır. Eldridge Street Sinagogu (New York, 1887), St. Mary The Virgin Kilisesi (New York, 1868), Notre Dame Bazilikası (Montreal, 1829), Rykestrasse Sinagogu (Berlin, 1904), St. Birinus Kilisesi¹⁶ (Dorchester Upon Thames, 1849), St. Sava Katedrali (1855, New York) dekorasyonun görüldüğü neogotik örnekler arasındadır. Uygulamanın yaygınlaşmasında neogotik mimarinin öncüsü mimar ve teorisyen Augustus W. N. Pugin'in etkisi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Pugin'in 1846'da tasarlayıp inşa ettiği Cheadle'daki St. Giles Kilisesi'nin tavanında aynı tavan dekorasyonu uygulanmıştır. Pugin St. Giles Kilisesi'nin inşa edildiği dönemde Fransa'da restorasyon alanındaki gelişmeleri ve özellikle Paris'teki Sainte-Chapelle'in restorasyonunu yakından takip etmiştir.¹⁸ Pugin, profesör olarak gotik dekorasyonu üzerine yaptığı konuşmalarda gotik kiliselerin ahşap tavanlarında gök mavisi üzerine altın renginde yıldız serpiştirilmiş dekorasyonun "gökyüzünün güzel, mistik ve anlamlı bir temsili"¹⁹ olduğundan bahsetmektedir.

16 Mimarı William Wardell (1823-1899), A.W.N. Pugin'in öğrencisidir.

17 Lethaby, *Architecture*, 223-229.

18 Phoebe Stanton, *Pugin*, (New York: The Viking Press, 1972), 109.

19 Benjamin Ferrey, *Recollections of A. N. Welby Pugin and His Father Augustus Pugin With Notices of Their Works* (Londra: 1861), 338; John Grant, *The True Principles of Pointed or Christian Architecture Set Forth in Two Lectures Delivered at St. Maries, Oscott by A. Welby Pugin*, (Edinburgh: 1895), 31 "...mystical and

II. Abdülhamid Dönemi İstanbul İbadethanelerinde Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Yıldızlı Kalemşi Bezemenin Moda Haline Gelişi

Osmanlı başkenti İstanbul’da uygulamanın geçmişinin ne kadar eskiye dayandığı bilinmemekle beraber günümüze ulaşan ilk örnekler kiliselerdedir. Tanzimat Dönemi’nde inşa edilmiş yapılardan uygulamanın günümüze ulaşan örneklerinden biri Galata’daki Saint Pierre ve Saint Paul (Peter & Paul) Kilisesi’nin içerisinde yer almaktadır. İlk inşa tarihi 15. yüzyıla dayanan Saint Pierre ve Saint Paul Kilisesi, kardeşi Giuseppe Fossati ile Ayasofya’yı restore eden (1847-49) mimar Gaspare Fossati tarafından 1843’te beşinci ve son kez inşa edilmiştir.²⁰ Tek nefli bazilikal planlı bir yapı olan kilisenin üst örtüsü, nefte beşik tonoz ve apsis kısmında koro bölümünü örten kubbeden oluşmaktadır. Koro bölümünü örten sekiz metre çapındaki kubbenin iç yüzeyi koyu mavi fon üzerine altın yaldızlı yıldızlarla bezelidir (G.7).

Görsel 7: Galata, Saint Pierre ve Saint Paul Kilisesi’nde koro bölümünü örten kubbenin iç yüzeyinde gök mavisi fon üzerine altın yıldızlı kalemşi bezeme (Mustafa Kan Sağ, 2023)

19. yüzyılın ikinci yarısında Ege adalarından, özellikle de Rodos’tan İstanbul’a gelen Katolik nüfusun artması sonucunda Kadıköy Moda’da bir kilise inşa etme ihtiyacı doğmuştur. Fransız Konsolosluk’na gönderilen 1859 senesine ait ferman ile Notre Dame de L’assomption Kilisesi’nin yapımı için gerekli izin verilmiştir. Sakız Adası’ndan gelen Katolikler, Tubini, Corbi, Nomico, Castelli, Lorando gibi dönemin tanınmış Katolik aileleri ve Assomptionist misyonunun kurucusu P. D’Alzon’un başlılarıyla inşa edilen yapı 1859-1862 seneleri arasında tamamlanmıştır. Yapının mimarı İtalyan mimar Giovanni Barborini’dir²¹. 1895’te kilisenin yönetimi Papa XIII. Leon

appropriate meaning...”; “...a beautiful figure of the firmament”.

20 Sezim Sezer Sevinç, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İstanbul’da Latin Katolik Yapıları” (Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 1997), 164.

21 Giovanni Battista Barborini, İstanbul’da ilk büro sahibi mimarlardandır. Bürosu 1868’de Pera’da Sakızağacı

tarafından Assomptionistler'e verilmiştir. 1975'ten itibaren ise Süryani-kadim cemaatinin kullanımına açılmıştır.²² İki adet çan kulesi yer alan giriş cephesi ile iç mekanı barok ve rönesans mimarisine öykünen klasisist bir üslupta tasarlanmıştır. Haç planlı kilisede, ana nefle transeptin kesiştiği bölümde yüksek kasnaklı bir kubbe yer alırken, nef ve transept kollarının üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Beşik tonozların iç yüzeyinde kaburgalı çapraz tonoz süslemesi yer alırken kaburgaların arasındaki tüm yüzey apsisle beraber yıldızlı dekorasyon ile bezenmiştir (G.8).

Görsel 8: Moda, Notre Dame de L'assumption Kilisesi'nde tonoz yüzeylerinde ve apsisi örten kubbenin iç yüzeyinde gök mavisi üzerine altın renkli yıldızlı kalemışı bezeme (Mustafa Kaan Sağ, 2023)

Caddesi'ndedir. 1867'de Champ de Mars'ta açılan Uluslararası Paris Sergisi için Osmanlı pavyonunu yardımcısı Leon Parvillée ile beraber hazırlamıştır. Osmanlı mimarisini tanıtmak amacıyla Osmanlı pavyonunda sergilenen çizimlerin büyük bir kısmı Barborini tarafından hazırlanmıştır. Fransız Tiyatrosu, Verdi Tiyatrosu, Altıncı Daire Belediye binası İstanbul'daki diğer büyük projeleridir. 1865 yangını sonrası Çemberlitaş restorasyonu ve çevre düzenlemesini gerçekleştirmiştir. Funda Karabey, "Moda'da Hıristiyan Dini Yapıları" (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2001), 82.

- 22 Karabey, "Moda'da Hıristiyan", 80-81; Rinaldo Marmara, Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 150.

St. Benoit (Aziz Benedetto) Kilisesi'nin apsis bölümünü örten kubbenin iç yüzeyinde de aynı uygulama görülmektedir (G.9). Günümüzde Karaköy'deki St. Benoit Lisesi bünyesinde bulunan St. Benoit Kilisesi ve manastırının geçmişı 15. yüzyıla dayansa da birçok kez yangına maruz kalan ve tekrar inşa edilen yapı son olarak 1871'de hizmete açılmıştır.²³

Görsel 9: Karaköy, St. Benoit (Aziz Benedetto) Kilisesi'nin apsis bölümünü örten kubbenin iç yüzeyinde gök mavisi üzerine altın renkli yıldızlı kalemişı bezeme (Mustafa Kaan Sağ, 2023)

Aynı yıllarda inşa edilmiş yapılardan dekorasyonun görüldüğü bir diğer Latin Katolik kilisesi İstiklal Caddesi'nde bulunan Santa Maria Draperis Kilisesi'dir (G.10). Cenova kökenli tüccar Draperis ailesinin Galata bölgesindeki nüfuzu 13. yüzyıla kadar uzanmaktadır. 1584'te Nicolo Draperis'in eşı Clara Bertola, Fransiskenlere Galata'da, günümüzde Mumhane denen kesimde Santa Maria Draperis ismi verilen bir kilise bağışlamıştır. Kilise 1660'ta Galata'da

23 Semavi Eyice, *Istanbul Petit Guide A Travers Les Monuments Byzantins et Turcs* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1955), 92.

çıkan bir yangında yandıktan sonra Pera'ya taşınmıştır. Pera'da çıkan yangınlar ve depremler sonucu birkaç kez inşa edilen kilise, son kez kargir olarak 1768'de inşa edilmiş ve 1769'da açılmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu uyruklarının ulusal kilisesi olan Santa Maria Draperis, 1874'te Ludovico Seefelder isimli bir mimar tarafından baştan aşağı yenilenmiş ve büyütülmüştür.²⁴ Kilisenin iç mekanı neobizans, barok ve Osmanlı mimarisi gibi farklı üslupları sergilemektedir. Tonoz, kilisenin apsis bölümünde melek figürleriyle, geri kalan kısımda insan yüzlü Kerubim motifi ile bezenmiştir. Kerubim motiflerinin arka planında altın yıldızlı gökyüzü temsili uygulanmıştır.

Görsel 10: İstiklal Caddesi, Santa Maria Draperis Kilisesi'nin tonoz yüzeyinde gök mavisi üzerine altın renkli yıldızlı kalemşi bezeme (Mustafa Kaan Sağ, 2023)

Zafer Karaca, İstanbul'da Tanzimat öncesi inşa edilmiş çok sayıda Rum Ortodoks kilisesinin nef tavanlarında da açık renk boyalı zemin üzerinde, altın yıldız boyalı yıldız motifi kaplı olduğunu belirtmektedir. Karaca, bu bezeme unsurlarının restorasyonlarda kimi zaman aslına sadık kalınarak onarıldığına, kimi zaman da uygulanan yenilikler sonucu değişime uğradığına dikkat çekmektedir.²⁵ Rum Ortodoks kiliseleri arasındaki en çarpıcı örnek, yapının ölçeği

24 Marmara, *Latin Cemaati ve Kilisesi*, 64-66; Fiorenzo Falcini, *La missione dei frati minori in Turchia e Grecia: Numero unico nel cinquantesimo anniversario del passaggio alla Provincia toscana (1930-1980)* (Floransa: Tip Bianchi, 1980), 26. Kilisenin iç süslemelerine yapılan müdahaleler 1958'e kadar devam etmiştir. Kompleksteki son kapsamlı renovasyon İtalyan mimar Edoardo De Nari tarafından 1930'larda gerçekleştirilmiştir. Büke Uras, "Santa Maria Draperis Kilise Kompleksi Renovasyonu, Beyoğlu", *Değişen Zamanların Mimarı Edoardo De Nari 1874-1954*, haz. Baha Tanman (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2012), 272; Sezay Balçı, "İstanbul Beyoğlu'nda Bir Latin Katolik Müessesesi: Santa Maria Draperis"(Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Yüksek Lisans Programı, 2018), 36.

25 Zafer Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri* (İstanbul: YKY, 2018), 623. Karaca'nın sözünü ettiği yapılar şunlardır: Nef tavan kaplaması olarak Yenimahalle İoannes Prodromos, Kalamış İoannes Khrysostomos, Yeşilköy Hagios Stephanos, Samatya Hagios Konstantinos, Kuruçeşme Hagios Demetrios, Beykoz Hagia Paraskeve, Kandilli Khristos; nef tavanında parçalı pano olarak Fener Hagios Georgios Patrikhane, Altmermer Panagia, Silivrikapı Panagia, Galata Hagios Nikolaos, Galata Panagia, Galata İoannes Prodromos, Galatasaray Panagia, Kurtuluş Hagios Demetrios, Bebek Hagios Kharalamos, Boyacıköy Panagia, Yeniköy

açısından Aya Triada Kilisesi'nin tavanında bulunan tonoz yüzeyleridir. Neogotik, neobizans ve neoklasik özellikler taşıyan eklektik yapı, 1887'de ibadete açılmıştır.²⁶ Geçmiş Bizans dönemine kadar uzanan ve günümüzdeki haliyle 1906'de ibadete açılan Büyükada Aya Yorgi (Ayios Yeoryios) Kilisesi, 1899'da ibadete açılan Burgazada Aya Yani (İoannis Prodromos) Kilisesi gibi birçok Ortodoks Kilisesi'nde gök mavisi üzerine serpiştirilmiş altın renkli yıldızlarla bezenmiş kalemîşi tavan süslemelerine rastlanmaktadır.

Osmanlı başkentinde karşılaşılan bu uygulamanın 19. yüzyıl sonunda camiler ve sinagoglara da yayıldığı anlaşılmaktadır. Ele alınan dekorasyonun günümüze ulaşan İstanbul'daki en görkemli örneği şüphesiz Yıldız Hamidiye Camisi'dir (G.11). Sultan II. Abdülhamid, Cuma selamlık törenleri için Yıldız Sarayı'nı çevreleyen duvarların hemen dışında Koltuk Kapısı olarak adlandırılan girişin önünde 1885-86 senelerinde Yıldız Hamidiye Camisi'ni inşa ettirmiştir.²⁷ Cami, neogotik, neobizans ve oryantalizm üsluplarını bir arada barındıran eklektik bir tasarıma sahiptir. Hamidiye Camisi'nin harim bölümünün tavanını ve kubbe iç yüzeyini tümüyle kaplayan bezemenin, bu uygulamayı 20. yüzyıl başında İstanbul ve çevresinde daha popüler hale getirdiği görülmektedir.

Görsel 11: Yıldız Hamidiye Camii harim tavanında gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalemîşi bezeme (Mustafa Kaan Sağ, 2022)

Hagios Nikolaos, Yeniköy Panagia, Büyükada Khristos, Heybeliada Hagia Trias kiliseleri.

26 Eva Şarлак, *İstanbul'un 100 Kilisesi* (İstanbul: İ.B.B. Kültür A.Ş. Yayınları, 2010), 132.

27 Selman Can, "Yıldız Camii", *İslam Ansiklopedisi*, c. 43 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 540.

Yeniköy’de bulunan Osman Reis Camisi, 17. yüzyılda inşa edilmişse de son halini 1903-1904 senelerinde Alexandre Vallaury’nin onarımı ile almıştır.²⁸ Eski cami, neogotik üslubun ön planda olduğu eklektik bir stilde yeniden tasarlanmıştır. Caminin harim bölümünün tavanında aynı uygulamayla karşılaşılmaktadır (**G.12**). Uygulamanın görüldüğü bir diğer cami ise Sultan II. Abdülhamid tarafından 1895’te kurulan Darülaceze’ye ait Darülaceze Camisi’dir.

Görsel 12: Yeniköy, Osman Reis Camisi’nin harim bölümünün tavanında gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalemişi bezeme (Mustafa Kaan Sağ, 2022)

Cami ve kiliseler dışında sinagoglarda da görülen bu uygulamanın İstanbul’daki en önemli örneği Galata Aşkenaz Sinagogu’dur. Yapı, giriş cephesindeki Almanca kitabeye göre 1900’da inşa edilmiştir. Yapının kubbe iç yüzeyinin merkezinde Davut Yıldızı yer alırken, tüm kubbe iç yüzeyi bahsedilen yıldızlarla bezenmiştir. Zülferis Sinagogu da Galata’da uygulamanın görüldüğü bir diğer sinagogdur. Yapının iç bezemeleri ve dışı 1904’te restore edilmiştir.²⁹ Uygulama sinagogun düz ahşap tavanı üzerinde görülmektedir.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında İstanbul’da bir moda haline geldiği anlaşılan yıldızlı dekorasyonla, İstanbul yakın çevresinde Trakya’daki kentlerde de karşılaşılmaktadır. Edirne Büyük Sinagogu (**G.13**) ve Gelibolu Mevlevihanesi (**G.14**), dekorasyonun görüldüğü başlıca örneklerdir. Edirne’de 1905’te çıkan büyük yangında tamamen yok olan on dört sinagogun

28 Ayvansarayî Hafız Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmî*, c. 2, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281), 139; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 2:52.

29 İnci Türkoğlu, “Antik Çağdan Günümüze Türkiye’de Sinagog Mimarisi” (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2001), 69.

yerine 6 Ocak 1906 tarihli fermanla inşaatına izin verilen Edirne Büyük Sinagogu Kal Kados ha Godal ismiyle 1907’de açılmıştır. Fransız mimar France Depre tarafından tasarlanmış ve inşa edilmiştir.³⁰

Görsel 13: Edirne Büyük Sinagogu’nun tonoz yüzeylerinde gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalemiş bezeme (M. aęhan Keskin, 2022)

30 Serpil Tuna, “Türkiye’de Sinagog Mimarisi ve Edirne Büyük Sinagogu” (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar niversitesi, 2006), 229. 1983’ten sonra cemaatsiz kalan sinagogun çatısı 1997’de biriken kar nedeniyle ckmştr. 1997 öncesi fotoğraflarda tavan bezemelerinin günümüzle aynı olduğu görülmektedir.

Görsel 14: Gelibolu Mevlevihanesi'nin kubbesinde merkezde gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalemîşi bezeme ve kalan yüzeyde fleur-de-lis motifi (Begüm Ok, 2022)

17. yüzyılda kurulan ve vakfıyesi ele geçmediği için kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen Gelibolu Mevlevihanesi'nden günümüze semahane-türbe binası ile iki taç kapı kalmıştır. Semahane-türbe binasının II. Abdülhamid tarafından 1899-1900'da yenilediği türbenin ve semahanenin kapılarındaki kitabelerden anlaşılmaktadır. Batıdaki avlu taçkapısının arka cephesinde bulunan kitabeden mevlevihaneyi “kâbetü'l-uşşâk-ı sâni” (ikinci Mevlâna Dergâhı)

haline getiren son büyük onarımın 1908’de tamamlandığı öğrenilmektedir.³¹ Semahane binası dıştan dikdörtgen kübik biçimde tasarlanmış ve üzeri kırma kiremit çatıyla örtülmüştür. Bazı kaynaklarda Mustafa Ağa olarak belirtilse de yapının mimarı kesin olarak bilinmemektedir.³² İç kısımda sema ayinlerinin yapıldığı dokuzgen şemada düzenlenmiş sema meydanı, dokuz sütun tarafından çevrelenmiş, üzerinde ana kubbe ve önünde mihrap nişi yer almaktadır. Ana kubbenin göbeğinde gök mavisi (koyu lacivert) zemin üzerine parlak sarı renkli yıldızlar ve ortada bir güneş motifi bulunmaktadır. Kubbenin geri kalan iç yüzeyi altı eşit dilime ayrılmış ve içlerinde gri-yeşil zemin üzerine beyaz *fleur-de-lis* (stilize zambak) motifi serpiştirilmiştir. Yapının dış cephesi ve mihrabın tasarımı, tezyinatın II. Abdülhamid dönemi yenileme (1899-1900) ve onarım (1908) çalışmalarında yapıldığına işaret etmektedir.

Sonuç

Gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalemişi bezemenin antik Mısır mimarisinden başlayarak antik Roma mimarisi, Bizans mimarisi, gotik mimari, Rönesans gibi farklı dönem ve kültürlerde kullanılmış olması, uygulamanın mimarlık tarihinde çok kültürlülüğü yansıtan bir gelenek halini aldığına işaret etmektedir. Bu geleneğin izlediği coğrafi yol, Mısır’dan Konstantinopolis başkentli Roma’ya uzanmış ve Konstantinopolis başkentli Bizans coğrafyası etkileşimi ile Avrupa’ya yayılmıştır. 19. yüzyılda öne çıkan yeniden canlandırmacı mimari üsluplar ile dekorasyon, Batı dünyasında neogotik başta olmak üzere, neoklasik ve eklektik üslupların önemli bir bileşeni haline gelmiştir.

19. yüzyıl aynı zamanda uygulamanın İstanbul’da din fark etmeksizin tüm ibadethanelerde yayılmaya başladığı dönemdir. Yapılan çalışmada ele alınan dekorasyonun Tanzimat öncesinde inşa edilmiş Rum Ortodoks kiliselerinde ve Tanzimat Dönemi’nde inşa edilmiş Latin Katolik kiliseleri başta olmak üzere birçok kilisede bulunduğu saptanmıştır. Ele alınan kiliselerin geçirdikleri tamirat ve restorasyonlar, tavanlarına uygulanan bezemenin kesin tarihini bulmayı güçleştirmektedir. Dekorasyonun tüm semavi dinlere ait ibadethanelerde moda haline geldiği zaman aralığı ise Sultan II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) denk gelmektedir. Artık sadece kiliselerde değil, Osmanlı başkentindeki cami ve sinagoglarda da aynı tavan süslemesi ile karşılaşılmaktadır. Bunların arasında özellikle Yıldız Hamidiye Camisi, dekorasyonun yaygınlaşmasında ve İstanbul dışına taşınmasında etkili olmuş görünmektedir.

Mısır’ın 1882’deki işgali, Mısır’ı Osmanlı hükümdarı ve İslam halifesi olarak en önemli topraklarından gören Sultan II. Abdülhamid’in Afrika kıtasındaki hakimiyetine önemli bir darbe olmuştur. Erken ve Klasik Osmanlı mimarisinde yıldız formları farklı kompozisyonlarda kullanılmış olsa da bu haliyle dekorasyonun bir selatin camisinde tüm harim tavanına uygulanması, üç kıtaya hakimiyet simgesi olarak yorumlanabilir. Bu, aynı zamanda sarayın adı ve tek başına yıldız imgesinin bir imparatorluk simgesi olarak kullanımı ile de örtüşmektedir.

31 Ş. Barihüda Tanrıkorur, “Gelibolu Mevlevihanesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14 (İstanbul: 1996), 6.

32 Deniz Demirarslan, “Mekan Tasarım Özellikleri Açısından Gelibolu Mevlevihanesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 72 (2014), 52.

Tek tanrılı semavi dinlerin ortak kültürel mirası olarak karşımıza çıkan gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalemişi bezeme, ilk bakışta sadece oryantalist bir tavır olarak gözükebilir. Mısır, Roma, Bizans ve Avrupa orta çağ kültürlerini yansıtan eklektik bir tasarımın ürünüdür. Osmanlı mimarisinde eklektisizmin zirve yaptığı bu dönem, yeniden canlandırmacı üslupların kullanımı ile imparatorluğun gücünün görsel olarak yeniden canlanmasına katkı sağlamıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

- Akın, Günkut. “Uzak Yankılar: Estetik Hareket ve Osmanlı Dünyası”, *Sanat Tarihi Defterleri* içinde 1-54, c. 18. İstanbul: Ege Yayınları, 2020.
- Anonim. “William Richard Lethaby”. *Encyclopaedia Britannica*. 757. Londra ve New York: The Encyclopaedia Britannica Company, 1922.
- Ayvansarayî Hafız Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmî*, c. 2. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281(h).
- Balcı, Sezayi. “İstanbul Beyoğlu’nda Bir Latin Katolik Müessesesi: Santa Maria Draperis”. Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Yüksek Lisans Programı, 2018.
- Beckwith, John. *Early Christian and Byzantine Art*. Middlesex: Penguin Books, 1979.
- Bouras, Charalampos ve David A. Hardy. *Nea Moni on Chios: History and Architecture*. Atina: Commercial Bank of Greece, 1982.
- Can, Selman. “Yıldız Camii.” *İslam Ansiklopedisi*. 43: 540-541. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Davey, Peter. *Architecture of the Arts and Crafts Movement*. Londra ve New York: The Architectural Press, 1980.
- Demirarslan, Deniz. “Mekan Tasarım Özellikleri Açısından Gelibolu Mevlevihanesi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 72 (2014): 43-67.
- Ettlinger, Leopold David. *The Sistine Chapel Before Michelangelo; religious imagery and papal primacy*. Oxford: Oxford Clarendon Press, 1965.
- Eyice, Semavi. *Istanbul Petit Guide A Travers Les Monuments Byzantins et Turcs*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1955.
- Falcini, Fiorenzo. *La missione dei frati minori in Turchia e Grecia: Numero unico nel cinquantesimo anniversario del passaggio alla Provincia toscana (1930-1980)*. Floransa: Tip Bianchi, 1980.
- Fazio, Michael W., Moffett, Marian ve Wodehouse, Lawrence. *A World History of Architecture*. Londra: Laurence King Publishing, 2009.
- Ferrey, Benjamin. *Recollections of A. N. Welby Pugin and His Father Augustus Pugin With Notices of Their Works*. Londra: 1861.

- Grant, John. *The True Principles of Pointed or Christian Architecture Set Forth in Two Lectures Delivered at St. Maries, Oscott by A. Welby Pugin*. Edinburgh: 1895.
- Howard, Deborah. *The Architectural History of Venice*. Londra: B.T. Batsford, 1980.
- Karabey, Funda. "Moda'da Hıristiyan Dini Yapıları". Y. Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2001.
- Karaca, Zafer. *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*. İstanbul: YKY, 2018.
- Lethaby, William Richard. *Architecture, Mysticism and Myth*. Londra: Percival & Co., 1892.
- Lethaby, William Richard ve Swainson, Harold. *The Church of Sancta Sophia, Constantinople; A Study of Byzantine Building*. Londra ve New York: Macmillan & Co., 1894.
- Marmara, Rinaldo. Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Marmara, Rinaldo. *Osmanlı Başkentinde Bir Levanten Senti, Galata-Pera*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Öz, Tahsin. *İstanbul Camileri*, c. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Rebman, Rene C.. *The Sistine Chapel*. California: Lucent Books, 2000.
- Sevinç, Sezim Sezer. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Latin Katolik Yapıları". Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 1997.
- Stanton, Phoebe. *Pugin*. New York: The Viking Press, 1972.
- Steinmann, Ernst. *Die Sixtinische Kapelle* c. 1. Münih: Bruckmann, 1907.
- Şarlak, Eva. *İstanbul'un 100 Kilisesi*. İstanbul: İ.B.B. Kültür A.Ş. Yayınları, 2010.
- Tanrıkorur, Ş. Barihüda. "Gelibolu Mevlevihanesi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14: 6-8. İstanbul: 1996.
- Tuna, Serpil. "Türkiye'de Sinagog Mimarisi ve Edirne Büyük Sinagogu". Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2006.
- Türkoğlu, İnci. "Antik Çağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi". Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2001.
- Uras, Büke. "Santa Maria Draperis Kilise Kompleksi Renovasyonu, Beyoğlu". *Değişen Zamanların Mimarı Edoardo De Nari 1874-1954*, haz. Baha Tanman içinde 272-278. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2012.

